

Серія: Філологія : зб. наук. праць. – Одеса : МГУ, 2016. – Вип. 23, Т. 1. – С. 111–116.

6. Петров О.О. Ціннісні переорієнтації мовних спільнот крізь призму методологічного симбіозу зіставної лінгвокультурології, фразеології та корпусної лінгвістики / О.О. Петров // Актуальні проблеми філології та перекладознавства : зб. наук. праць / гол. ред. М.Є. Скиба. – Хмельницький : ФОП Бідюк Є.І., 2016. – Вип. 10, Т. 2 (К–П). – С. 262–272.

7. British National Corpus. – Режим доступу : <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>

8. Corpora Collection of University Leipzig. – Режим доступу : <http://corpora.informatik.uni-leipzig.de>

9. Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. – Режим доступу : <http://www.dwds.de/ressourcen/korpora/>

10. Institut für deutsche Sprache: COSMAS II. – Режим доступу : <http://www.ids-mannheim.de/cosmas2/projekt/referenz/korpora.html>

11. Mannheimer Korpus. – Режим доступу : <http://www1.ids-mannheim.de/kl/projekte/korpora/archiv/mk.html>

Стаття надійшла до редакції 20 лютого 2017 року

УДК 811.161.2'373

*Анатолій Мойсієнко
(м. Київ, Україна)*

ХІАЗМІЧНІ КОНСТРУКЦІЇ ЯК ТЕКСТОВІ УТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті явище хіазму розглядається як граматико-поетичне утворення, що отримує вияв як на рівні речення, так і тексту. Зокрема, схарактеризовано хіазмічні конструкції як текстові структури, що в одних випадках виступають як цілісні, завершені, текстові утворення, в інших – як такі, що відіграють важливу функціональну, образно-композиційну, текстотворчу роль в організації більших текстових структур, є чинниками динамізації, актуалізації таких структур, зокрема певних смислових доміант у художніх (поетичних) творах.

Ключові слова: *хіазм, хіазмічні конструкції, словосполучення, речення, текст, трансформаційна структура, художньо-композиційна функція.*

В статье явление хиазма характеризуется как грамматико-поэтическое образование, рассматриваемое как на уровне предложения, так и текста. В частности, охарактеризованы хиазмические конструкции как текстовые структуры, которые в одних случаях выступают как целостные, законченные, текстовые образования, в других – как такие, которые играют важную функциональную, образно-композиционную, текстообразующую роль в организации более сложных текстовых

структур, являються фактором динамізації, актуалізації таких структур, в частині тих или иных смисловых доминант в художественных (поэтических) произведениях.

Ключевые слова: хіазм, хіазмічні конструкції, словосочетания, предложения, текст, трансформаційна структура, художественно-композиційна функція.

The article represents the phenomenon of the chiasmus as a grammatical and poetical construct, that can be described both at the levels of sentence and text. The chiasmic constructions are characterized as textual structures that in some cases function as a complete integral textual constructs and in the other play a very important functional, compositional, image-creating and text-organizing role in the organization of the bigger textual structures, dynamize and actualize such structures, in particular some meaning dominants in poetry.

Key words: chiasmus, chiasmic constructions, phrase, sentence, text, transform-structure, compositional function

Хіазм (з давньогр. χιασμός – хрестоподібне розташування у вигляді літери χ) як стилістична фігура у своїй основі має синтаксичну структуру оберненого паралелізму (*Минають дні, літа проходять*), у широкому розумінні ґрунтується на понятті антиметаболи (ἀντίμεταβολή – взаємообмін), що передбачає зворотне повторення тих самих слів (*Один за всіх – всі за одного*). Причому, в широкому розумінні про хіазмічні утворення говорять і в тих випадках, коли такий взаємообмін на лексичному рівні (з певними граматичними видозмінами) стосується всіх співвідносних компонентів у обох частинах (*Небо було синіше од моря, море було синіше од неба. М. Коцюбинський; Сміється сум, сумує сміх. А. М.*), і в тих, коли така повторюваність може повністю зберігатися на граматичному рівні і лише частково на лексичному (*Хворіє простір, час хворіє. Є Гуцало; Сутінки бурі – як бурі ведмеді. Є Гуцало*), що, зрештою, не заперечує думки про симетризм хіазмічних побудов ([13, с. 332; 16, с. 517]).

З поняттям хіазму, крім таких категорій, як системність, повторюваність, паралелізм, інверсійність, у численних випадках пов'язане явище контрасту, антитезності. Так, М. Гаспаров, трактуючи термін хіазм як «паралелізм з розташуванням аналогічних частин у послідовності АББА», водночас додає: «як правило, із значенням антитези» [5, с. 482]. На антитезний характер хіазму звертають увагу дослідники німецької стилістики [19, с. 410; 18, с. 320–321]. Е. Різель, зокрема, вважає, що «хіазм виникає тоді, коли антитеза отримує другу, зворотну, змістовість» [18, с. 321].

Загалом же на семантичному рівні хіазмічні сполуки мають широку репрезентаційну сферу і як самостійні одиниці (а також у більших чи менших контекстах) можуть функціонувати із значенням протиставлення (*Буря збиралася над Бориславом – не з неба до землі, але з землі проти неба. І. Франко*); з розділово-заперечною семантикою (*І нічого душа не хоче – Ні втішання, ані жалю. Чи я так ще люблю тебе боляче, Чи так боляче вже не*

люблю? О. Слоньовська); з причиново-наслідковою семантикою (Шануй людей, і люди шануватимуть тебе. В. Земляк); з семантикою почергової послідовності (То вони наздоганяли човни, то човни наздоганяли їх (Б. Харчук); з власне інтенсифікаційною семантикою повторюваних одиниць (Змітають золото черлене, черлене золото метуть. Є. Гуцало) тощо.

У науковій літературі дефініція хіазму як граматичного явища переважно подається на структурному рівні словосполучення чи речення, наприклад, за О. Ахмановою, хіазм «характеризується зворотним («хрестоподібним») розташуванням елементів двох словосполучень, об'єднаних спільним членом» [2, с. 508], в іншого автора – це «хрестоподібне розташування членів речення, при якому один одному відповідають, з одного боку, перший і четвертий, з другого – другий і третій члени» [9, с. 246–247].

Певне, одним з найпосутніших визначень терміна треба вважати те, яке свого часу запропонував у «Поетичному словнику» О. Квятковський: «Хіазм – стилістична фігура, яка характеризується тим, що в конструкції з двох сусідніх речень (або словосполучень), побудованих на синтаксичному паралелізмі, друге речення (або словосполучення) побудоване на зворотній послідовності членів» [11, с. 325]. Таке ж визначення, майже дослівне, знаходимо у «Словнику сучасної лінгвістики» А. Загнітка [4, с. 143–144], енциклопедичному словнику-довіднику «Культура русской речи» (автор статті Г. Копніна) [10, с. 745].

Характеристика терміна з вказівкою на двореченнєву конструкцію, по суті, засвідчує переведення поняття в сферу текстової структури. І вже безпосередньо вказівку на текст знаходимо в енциклопедичному словнику «Сучасна лінгвістика» О. Селіванової, де хіазм розглядається як «стилістична структурно-синтаксична фігура мовлення, що ґрунтується на перехрещенні, семантичній трансформації синтаксичних структур двох суміжних відрізків тексту» [14, с. 654].

Аналіз численних хіазмічних структур дозволяє говорити про те, що такі утворення можуть бути представлені на всіх синтаксичних рівнях – можуть репрезентувати словосполучення в системі простого речення: *Цей чоловік поєднував в собі і щирість, і підлоту, і глупство й розум, Бездарність і талан, поезію і прозу, Злобу у доброті і добрість у злобі* (Р. Третьяков), *А мені б ще лютості – Реготать надривно Над дурною мудрістю, Мудрим марнослів'ям* (А. М.); структуру складносурядного речення: *Помінялися тільки люди, я їх не знаю, й вони не знають мене теж...* (Р. Іванчук), *Життя так тяжко пише мною, Так тяжко пише мною вік* (В. Стус); структуру складнопідрядних речень: *Дійшли до чого, сваримся навзаєм! Ніяк не можемо рішення прийняти. То треба знати, чого ще не знаємо. То знаємо те, чого не треба знати.* (Л. Костенко), утворення на основі підрядних компонентів таких речень: *Карай мене, Боже, як хочеш, лише не карай за те, що не можу і хочу, за те, що не хочу і можу* (П. Коробчук); утворення з поєднанням компонентів основного і вставленого речення текстової структури: *Навіть коли сплю, слово відбирає в мене очі й вузлує їх першій стрічній травині, аби зіркіше вдивлялася в небо, першій зустрічній мурасі,*

аби пильніше, як летиться Землі в тому небі (чи немає де тріщини на орбіті, якою в тім небі летить Земля) (В. Затулівітер); утворення з приєднувальними конструкціями: У «Фіндіпоші» є Ховрашкевич. Польською розмовляє, як своєю. Своєю, як польською (О. Черногуз); утворення на основі двох окремих речень: Охороняйте дивовижну ковилу! І волосисту ковилу охороняйте! (Є. Гуцало), Серце, як криголам, в льодостанах. В льодоставах моєї душі – серце, як криголам (Є. Гуцало).

Як засвідчує ряд прикладів з художніх текстів, хіазмічна «заокругленість» окремих рядків сприяє тому, що подібні утворення нерідко постають як цілісні структури навіть поза ширшим контекстом. Пор.: І ми двічі вмерти змогли б, За чорний вугіль, за чорний хліб: За чорні натруджені руки Ми двічі умерти змогли б. М. Бажан; В мого роду – сто доріг, Сто століть у мого роду. І Драч; І чорнобривці квітнуть так, як півні, і півні чорнобривцями цвітуть. Є. Гуцало. Зрештою, звернення до народнопоетичної творчості (загадки, прислів'я і т. і.) дає вдячний матеріал для підтвердження того, що хіазмічні конструкції отримують текстову завершеність на рівні окремого речення. Порівн., наприклад, у таких загадках: Зимою – як літом, літом – як зимою (ялина). Хоч я без ніг, а біжу прудко; не сплю ні вдень, ні вночі, хоч ніколи з ліжка не встаю (вода в річці). Іде в поле – додому се диве, Іде додому – в поле се диве (коса). Мати сина родить, а син матір (вода і лід). Численні приклади прислів'їв, приказок, інших афористичних висловів стали увагою для лінгвістичного аналізу хіазмічних конструкцій українських паремій у дослідженнях Н. Гуйванюк, Л. Лонської [6, с. 429–440; 11, с. 99–104]. Такі конструкції ми розглядаємо як речення-тексти.

В останні десятиліття побачив світ ряд праць, у яких явище хіазму осмислюється з погляду поетики, як важливий чинник художнього ідіостилію письменника [1, с. 135–140; 4, с. 133–146; 12, с. 304–305; 17, с. 263–285]. Спостереження над поетичними текстами показують, що хіазмічна конструкція може започатковувати певну художню структуру, виступаючи своєрідною тезою для подальшого розгортання ідеї, як це бачимо, наприклад, у такій віршовій мініатюрі:

І це не те,

і те не це:

з відра

викидає сміття сорока (А. М., перекл. з А. Разанова).

В іншій мініатюрі хіазм формує її заключну частину:

І сміху, і смутку доволі,

І так воно чомусь ведеться:

То серце моє – на долоні,

То знову – долоня на серці (Л. Талалай).

Хіазм образного динамізму початкових рядків однойменного вірша Є. Гуцала (З вогню верби – та в полум'я тополі, з вогню тополі – в полум'я верби...) у наступних строфах видозмінюється і мовби розщеплюється на дворядкові структури, разом з тим дистантно набуваючи нового хіазмічного

оформлення (Якого іще полум'я шукаю, іще лечу я на який вогонь, коли калина жевріє і грає калиновим сузір'ям спілих грон? Яких іще вогнів для мене треба, якого іще полум'я кортить, коли горить багаття сонця в небі, і хай горить, і хай не відгорить!), таким чином підтримуючи композиційний рух вірша, що в подальших рядках знаходить асоціативне відбиття у спалахах черленого вогню клена (У полі клен горить вогнем черленим. Черлений в'ється, хлюпає вогонь), русому полум'ї берези (Береза полум'ям палає русим, палає вдень, палає уночі).

Хіазмічною є архітектоніка поетичної мініатюри-діалогу «На кладці» В. Голобородька:

«Річко, річко з білими руками, де ти живеш?»

«У воді».

«Водо, водо, що рибу білими руками водиш, де ти живеш?»

«У річці».

Принцип хіазмічного конструювання покладено в основу цілого ряду віршів для дітей Є. Гуцала, пор.: Зубр у лісі на галяві роздивлявся чорну гаву, й роздивлялась чорна гава того зубра на галяві («Зубр і гава»); або: Дві сестрички – дві кунички заховались в рукавичку, а в велику рукавицю заховалася куніця («Куніця»).

Вірш В. Голобородька «Відлуння» мовби укладений з кількох хіазмічних кілець, де вже сам заголовок вводить у лейтмотив гармонійного віддзеркалення, що існує в природі, і так само природно знаходить вияв у поетичних рядках: Півень дивиться в дзеркало маку і мак дивиться в дзеркало півня. Яблуня піднімає догори гілки і гілки піднімають догори яблуню. Стежка лоскоче босі ступки і ступки лоскочуть босу стежку.

Дослідники звертають увагу на трансформаційний характер хіазмічних утворень – як на граматичному, так і смислового рівні [3, с. 229]. Н. Гуйванюк, зокрема, розглядає хіазм як трансформаційну елокутивну структуру, що «має своїм завданням створити певний естетичний вплив на читача» [6, с. 440]. У хіазмічних утвореннях не просто «хрестоподібно» корелюють слова, що мають відповідні граматичні видозміни, а й зазнають трансформаційно-смислового, трансформаційно-образного «зсуву». Наприклад, в одній з поезій О. Слоньовської дощ, який: На золотім пионі думок жар-птиці ловить, І ловить мої сни на золотій брехні, стає містилицем переживань ліричної героїні, які постають в асоціативно злютованій хіазмічній єдності, здавалося б, на основі непоєднаних образів. Або пор. у такому фрагменті з Гуцалового вірша: В оцей рядок – Неначе в міф! Неначе на ложі те, що вигадав Прокруст, сховаю я твої вуста гарячі та ще слова твоїх гарячих вуст, де твої вуста гарячі мовби трансформуються в слова твоїх гарячих вуст.

У наступній поезії образно-словотвірна трансформація, яку спостерігаємо в перших двох хіазмічних рядках, стає основою для композиційно-смислових повторів окремих лексичних одиниць всередині вірша, з тим щоб хіазмічний образ вступного мотиву повністю відлунився в кінцівці твору:

Відкукукала зозуля,
Відзозулила ку-ку...
Те ку-ку – неначе куля
У терновому вінку.
Те ку-ку – неначе куля,
Котру вбили в сповитку.
Хай святкує потороча,
Звеселяє божий гай.
А зозуленька не хоче –
Хоч благай, хоч не благай.
Відгуляла нічка гулі,
Зірка падає в ріку...
Відкукукала зозуля,
Відзозулила ку-ку...

Як засвідчує досвід поетичного текстотворення, іноді та чи та хіазмічна конструкція перш ніж стати елементом художньої тканини твору, проходить певний шлях видозмін поза основним текстом. Написаний 1924 року вірш Є. Маланюка «Стилет чи стилос?» дослідники цілком резонно розглядають у руслі споконвічної естетичної дискусії вибору між «берегами краси» і «розгоном бур і божевіллям хвиль» (відповідно і символи: мистецький – стилос, знаряддя для письма, гостроконечна паличка для нанесення тексту на вкриту воском дощечку; символ боротьби – стилет, кинджал, зброя). І хоч у заключній строфі поет таки обирає «веселий галас бою», назва вірша все ж лишається з зіставною семантикою заголовних складників, семантикою вибору. Однак уже наступного року (1925) твір з тією самою назвою з'являється у збірці «Стилет і стилос» (назва збірки – тепер не вибір, а утвердження боротьби і творчості у нерозривності ідеалів). У книжці також уміщена і поезія «Напис на книзі віршів», у якій проблема філософського осмислення життя набуває засадничого вираження – боротьба не виключає творчості, так само як творчість не виключає боротьби, – яке надзвичайно промовисто отримує вияв у заключних хіазмічних рядках поезії:

*...І ти, нащадче мій, збагнеш,
Як крізь тисячолітній порох
Розгорнеться простір без меж.
Збагнеш оце, чим серце билось,
Яких цей зір нагледів мет,
Чому стилетом був мій стилос
І стилосом бував стилет.*

Отже, хіазмічні конструкції є досить поширеними утвореннями в українській мові, художній літературі; можуть досліджуватися як власне граматичні явища в системі реченнєвої структури, а також як стилістичні (граматико-поетичні) явища в межах речення-тексту і більших текстових структур.

ЛІТЕРАТУРА

1. Автухович Г.Е. Хиазм в романе Ф. Сологуба «Мелкий бес» / Г.Е. Автухович // Риторика ↔ Лингвистика. – Вып. 4. – Смоленск, 2003. – С. 135–140.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / Ольга Сергеевна Ахманова Ахманова. – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – 608 с.
3. Береговская Э.М. К теории фигур : Семантико-функциональная характеристика хиазма / Э. М. Береговская // Известия Академии наук СССР. – Серия литературы и языка. – Т. 43. – № 3. – 1984. – С. 227–237.
4. Береговская Э.М. Реализация стилистических потенций хиазма в творчестве Феликса Кривина / Э.М. Береговская // Русский язык в научном освещении. – № 2 (14). – М. : Языки славянской культуры. – 2007. – С. 133–146.
5. Гаспаров М.Л. Хиазм / М.Л. Гаспаров // Литературный энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1987. – С. 482.
6. Гуйванюк Н.В. Хиазм як синтаксична структура / Н.В. Гуйванюк. // Слово – Речення – Текст: Вибр. праці. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 429–440.
7. Загнітко А.П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Т. 4 / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 388 с.
8. Квятковский А.П. Поэтический словарь / А.П. Квятковский. – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – 376 с.
9. Клюев Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) / Е.В. Клюев. – М. : ПРИОР, 1999. – 272 с.
10. Копнина Г.А. Хиазм / Г.А. Копнина // Культура русской речи : Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Флинта. Наука, 2003. – С. 745–746.
11. Лонська Л.І. Структурно-семантичні різновиди хіазму (на матеріалі українських паремій) / Л.І. Лонська // Мовознавчий вісник: Зб. наук. праць / Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси : Брама, 2015. – Вип. 20. – С. 99–104.
12. Лонська Л.І. Хиазм як одиниця експресивного синтаксису (на матеріалі роману Ліни Костенко «Записки українського самашедшого») / Л.І. Лонська // Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи дослідження: матеріали Міжнародних наук. читань. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – С. 304–305.
13. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов / Ж. Марузо . – М. : Изд-во иностр. литературы, 1960. – 436 с.
14. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
15. Соловьева В.С. Хиазмы в творчестве А. Блока (лингвистический анализ): автореф. дис. ... канд. филол. наук. / В.С. Соловьева. – М., 1982. – 19 с.
16. Тараненко О.О. Повтор / О.О. Тараненко // Українська мова: Енциклопедія. – К. : Енциклопедія, 2007. – С. 517–518.

17. Хан А. Колодец творческой памяти (композиционно-смысловая роль хиазма в стихотворении Анны Ахматовой «Как белый камень в глубине колодца») / А. Хан // Русская филология. – Вып. 8. – Смоленск, 2004. – С. 263–285.

18. Riesel E. Abriss der deutschen Stilistik / E. Riesel. – М. : Verlag für fremdsprachige Literatur, 1954. – 404 S.

19. Schneider W. Stilistische deutsche Grammatik / W. Schneider. – Basel – Freiburg – Wien, 1959. – 521 S.

Стаття надійшла до редакції 20 лютого 2017 року

УДК 811.161.2'06'373.45

Юлія Молоткіна
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ІНШОМОВНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті аналізуються мовні та позамовні аспекти вживання іншомовних запозичень у сучасній українській мові. Проникнення та використання запозичень мають не лише лінгвістичний, а й соціальний характер, тому дослідження особливостей їхнього вживання допоможе детальніше проаналізувати проблему надмірного використання слів іншомовного походження. Доведено, що позамовними чинниками вживання іншомовних запозичень є популярність та престижність іноземних мов, мода на західний стиль життя, а також бажання мовців надати своєму мовленню оригінального звучання.

Ключові слова: запозичення, англіцизми, лексеми іншомовного походження, вживання англіцизмів, сучасна українська мова, словотвір, словотвірна модель англійської мови, мовна економія, іноземні мови, чистота української мови.

В статье анализируются языковые и неязыковые аспекты употребления иноязычных заимствований в современном украинском языке. Проникновения и использование заимствований имеют не только лингвистический, но и социальный характер, поэтому исследование особенностей использования заимствований поможет более детально проанализировать проблему чрезмерного употребления слов иноязычного происхождения. Доказано, что главными неязыковыми факторами употребления иноязычных заимствований являются популярность и престиж иностранных слов, мода на западный образ жизни, а также желание некоторых членов общества придать своей речи оригинальное звучание.